

Azərbaycan XVI–XVII əsr Osmanlı tarixçilərinin təsvirində

Rəsmiyyə Qasimova 

Xülasə. Məqalədə XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində Osmanlı tarixçilərinin əsərlərinin və arxiv materiallarının əhəmiyyəti araşdırılır. Tədqiqatda Peçəvi İbrahim Əfəndi, Solakzadə Mehmed Çələbi, Selaniki Mustafa Əfəndi və Övliya Çələbinin əsərlərində Azərbaycan, Səfəvi dövləti və Osmanlı–Səfəvi münasibətləri ilə bağlı məlumatlar təhlil edilir. Xüsusilə “Tarix”, “Tarixi-Selaniki” və “Səyahətnamə” əsərlərində Azərbaycanın şəhərləri, sosial-iqtisadi vəziyyəti, ticarət və sənətkarlığı, siyasi idarəçilik sistemi, hərbi hadisələri və əhalinin dini-mədəni xüsusiyyətləri haqqında verilən məlumatların elmi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir. Araşdırmada Əhkam və Mühimmə dəftərlərinin Səfəvilərin Anadoludakı fəaliyyəti və Osmanlı–Səfəvi münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbə olduğu göstərilir. Eyni zamanda, Osmanlı mənbələrində Səfəvilərə münasibətdə işlədilən dini-siyasi terminologiya təhlil olunur. Məqalədə Osmanlı mənbələrinin farsdilli və digər tarixi qaynaqlarla müqayisəli şəkildə istifadəsinin Azərbaycan tarixinin daha obyektiv və kompleks şəkildə tədqiqinə imkan yaratdığı nəticəsinə gəlinir. Ayrıca, tədqiqatda tarixi-müqayisəli və mənbəşünaslıq təhlili metodlarından istifadə olunaraq, sənədlərin obyektivliyi qiymətləndirilir. Mənbələrdəki geosiyasi yanaşmalar və terminoloji çalarlar regional təhlükəsizlik və diplomatik münasibətlər kontekstində kompleks şəkildə nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: Səfəvilər, Osmanlı tarixçiləri, Osmanlı–Səfəvi münasibətləri, Övliya Çələbi, tarixi mənbələr

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: r.qasimova00@mail.ru

Daxil oldu: 9 Mart 2026; Qəbul edildi: 22 İyun 2026; Onlayn dərc edildi: 28 Sentyabr 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu açıq girişli məqalə Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyasının (CC BY-NC 4.0) şərtlərinə uyğun olaraq yayımlanmışdır.

Azerbaijan as Depicted by 16th–17th Century Ottoman Historians

Rəsmiyyə Gasimova 

Abstract. The article examines the importance of the works of Ottoman historians and archival materials in the study of the history of Azerbaijan in the 16th–17th centuries. The study analyzes the information on Azerbaijan, the Safavid state and Ottoman–Safavid relations in the works of Pechevi Ibrahim Efendi, Solakzade Mehmed Çelebi, Selaniki Mustafa Efendi and Evliya Çelebi. In particular, the scientific significance of the information provided in the works “Tarih”, “Tarihi-Selaniki” and “Seyahetname” about the cities of Azerbaijan, their socio-economic situation, trade and craftsmanship, political administration system, military events and religious and cultural characteristics of the population is determined. The study shows that the Ahkam and Muhimmeh notebooks are an important source in terms of studying the activities of the Safavids in Anatolia and Ottoman–Safavid relations. At the same time, the religious and political terminology used in Ottoman

sources in relation to the Safavids is analyzed. The article concludes that the comparative use of Ottoman sources with Persian and other historical sources allows for a more objective and comprehensive study of Azerbaijani history. Additionally, by applying historical-comparative and source-critical methods, the objectivity of the documents is evaluated. Geopolitical perspectives and terminological nuances in the sources are comprehensively examined within the context of regional security and diplomatic relations.

Keywords: *Safavids, Ottoman historians, Ottoman–Safavid relations, Evliya Çelebi, historical sources*

Heydar Aliyev Military Institute, Baku, Azerbaijan

E-mail: r.qasimova00@mail.ru

Received: 9 March 2026; Accepted: 22 June 2026; Published online: 28 September 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Səfəvilər dövrünün tarixinin öyrənilməsində Osmanlı tarixçilərinin əsərlərinin mühüm əhəmiyyəti vardır. XX əsrin 90-cı illərinə qədər XVI–XVII əsrləri öyrənən və tədqiq edənlər əsasən farsdilli mənbələrin məlumatları ilə kifayətlənmişlər. Onlar Osmanlı mənbələrinə demək olar ki, əhəmiyyət verməmişlər. Dövrün sosial, iqtisadi, siyasi və hərbi vəziyyətini öyrənərkən Osmanlı mənbələrindən fars mənbələri ilə yanaşı müqayisəli istifadə etmək olar.

Metodlar

Tədqiqatda Osmanlı salnamələrində və səyyah əsərlərində Azərbaycan haqqında verilən məlumatların elmi dəyərinin müəyyənəşdirilməsi qarşıya məqsəd qoyulur. Eyni zamanda, Peçəvi, Solakzadə, Selaniki Mustafa Əfəndi və Əvliya Çələbi kimi müəlliflərin əsərlərində Səfəvi dövlətinin siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni vəziyyətinə dair məlumatların təhlili nəzərdə tutulur. Məqalədə Osmanlı–Səfəvi münasibətlərinin müxtəlif mərhələlərinin Osmanlı mənbələrində necə təqdim edildiyi araşdırılır. Əhkam və Mühimmə dəftərlərində əks olunan rəsmi məlumatların Azərbaycan və Səfəvilər tarixi baxımından əhəmiyyətinin müəyyənəşdirilməsi də tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir.

Nəticələr

Osmanlı tarixçilərinin təsvirində Azərbaycan. Osmanlı tarixçilərindən İbrahim Əfəndi Peçəvinin (1574–1649) “Tarix” əsərində Osmanlı imperiyasının 1520–1649-cu illərdəki tarixi işıqlandırılmışdır. Əsərdə Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana da yer verilmişdir. Müəllif Osmanlı ordusunun tərkibində Azərbaycanın bəzi şəhərlərində olmuşdur. Ona görə də Azərbaycanın şəhərləri, şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarətin vəziyyəti, yerli hakimlər barədə maraqlı məlumatları elmi baxımdan qiymətlidir. Əsərində sonuncu Şirvanşahlar haqqında ətraflı bəhs etmişdir. Onun əsərinin Azərbaycan və Gürcüstanla bağlı hadisələrini S.S. Cikiya gürcü dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir (Peçəvi, 1988).

Tariximiz üçün əhəmiyyətli əsərlərdən biri Solakzadə Mehmed (1590–1658) Çələbinin “Tarix” əsəridir. Kitab iki cildədən ibarətdir və Vahid Çubuk tərəfindən 1989-cu ildə Ankarada çap olunmuşdur. Atasının solakbaşı - Osmanlı sultanının şəxsi mühafizə dəstəsinin rəisi olması səbəbindən “Solakzadə” ləqəbi ilə tanınmışdır. Mehmed Solakzadənin əsəri Osmanlı dövlətinin qurulmasından 1657-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. Birinci cild Osmanlı dövlətinin qurulmasından

1622-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir və bir çox Osmanlı salnamələrinin məzmununu əks etdirir. Əsərin ikinci cildi isə Solakzadənin öz dövrünə aid yazdıqlarıdır. Bu hissə orijinal və etibarlıdır. Çünki bu dövrdə hadisələrin şahidi olmuşdur. Solakzadə Sultan IV Murad (1623–1640), Sultan I İbrahim (1640–1648) və Sultan IV Mehmedin (1648–1687) səltənətinin ilk illəri ilə bağlı çox qiymətli məlumatlar verir. Solakzadənin “Tarix” kitabında Azərbaycan tarixinə dair hissələr akademik Z. Bünyadov tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə çevrilərək çap olunmuşdur. Müəllif əsərində Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü, Qaraqoyunlu Qara Yusif və Sultan Əhməd Cəlairi ilə döyüşlər, Teymurun Anadoluya yürüşü, Osmanlı sultanı I Bəyazidin məğlub edilməsi, Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndər Mirzə ilə Teymuri Şahrux arasında müharibə barədə məlumat verir. Ağqoyunlu Uzun Həsənlə Osmanlı sultanı II Mehmed, I Şah İsmayıl və Sultan Səlim arasında həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın şəhər və kəndlərini viran edən müharibələr (1514–1555), (1578–1590), (1602–1639) təsvir olunur (Solakzadə, 1991; Əfəndiyev 2016).

Selaniki Mustafa Əfəndinin “Tarixi-Selaniki” əsərində Qanuni Sultan Süleyman hakimiyyətinin sonlarından (1520–1566), Sultan II Səlim (1566–1574), Sultan III Murad (1574–1595), Sultan III Mehmedin (1595–1603) dövrünə qədər olan tarix (1563–1600) əhatə olunur. Selanikinin əsərində XVI əsr Azərbaycan və qonşu ölkələrin tarixinə aid mühüm əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vardır. Əsərdə Səfəvi–Osmanlı münasibətləri, müharibələr, sülh danışıqları və Azərbaycan haqqında məlumatlar 1599-cu ilə qədər davam edir. XVI əsrin ortalarında Səfəvi şahları dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmiş, ölkə daxilində yüksək iqtisadi dirçəlişə nail olmuşlar. I Şah Səfi (1629–1642), II Şah Abbas (1642–1666) dövründə Azərbaycanın şəhərlərinin iqtisadi həyatı canlanmış, ticarət və sənətkarlıq inkişaf etmişdir (Selaniki, 1989).

XVII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatının tədqiqi üçün əsas qaynaqlardan biri məşhur türk səyyahı Övliya Çələbinin (1611–1682) 10 cildlik “Səyahətnamə” əsəridir. Övliya Çələbi 1611-ci ildə İstanbulda doğulmuşdur. Atası II Sultan Səlim (1566–1574) və I Sultan Əhməd (1607–1617) dövründə sarayda baş zərgərlik vəzifəsində çalışmışdır. Övliya Çələbi ibtidai və mədrəsə təhsili aldıqdan sonra 1635-ci ildə Sultan IV Muradın (1623–1640) sarayına dəvət olunaraq, görkəmli alimlərin yanında təhsilini davam etdirmişdir. O, ərəb, fars, türk dilləri ilə yanaşı, yunan, latın, tatar və digər dillərə də yiyələnmişdir. Övliya Çələbi 1640–1641-ci illərdə ilk dəfə Qafqaza səfər etmişdir. Bu səfər “Qəsri-Şirin” sülhündən (1639) sonrakı dövrə təsadüf edir. Övliya Çələbi “Səyahətnamə”də gördükləri ilə yanaşı, bir sıra tarixi mənbələrdən, o cümlədən İbn Hövqal, Həmdullah Qəzvini və digər əsərlərdən də istifadə etmişdir. O, hadisələri xronoloji ardıcılıqla təsvir etmişdir. Övliya Çələbi ərəb coğrafiyaşünaslarının ənənələrini davam etdirərək, Avropalı səyyahların gündəliklərinə müraciət etmədən öz əsərini yazmışdır. Tanınmış şərqşünas V. V. Bartold əsərə yüksək qiymət verərək yazırdı ki, bu əsər coğrafi, etnoqrafik və linqvistik materialların zənginliyinə, dolğunluğuna və əhatəliliyinə görə ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini geridə qoyur. Övliya Çələbinin Azərbaycana və Gürcüstana (1646–1648) aid qeydləri II cildə toplanmışdır. IV cildə Van, Təbriz, Bağdad və digər yerlərə səfərləri verilmişdir (1655–1656). O, təkcə səyyah kimi deyil, həm də dini və diplomatik missiya rəhbəri kimi Azərbaycana gəlmişdir.

Çələbinin “Səyahətnaməsi” Azərbaycan tarixi üzrə tutarlı qaynaqlardan biridir. Əsərdə bəzi qala və şəhərlərimiz haqqında verilən məlumatlar maraqlıdır. Məsələn, göstərilir ki, Azərbaycanda, İrəvan torpağında Karşi şəhər ərazisi olmuşdur. Karşi qalası gözəl və dördkünc şəkildədir. Şəhərdə minarəli məscid, kiçik bazar vardır. Osmanlı sultanı IV Muradın (1623–1640) ordusu buranı talan etmişdir. Karşi şəhərini vaxtilə Əmir Teymurun oğlu Şahrux Mirzə tikdirmişdir. Şəhər çayın üzərində yerləşir. Müəllif Naxçıvan torpağındakı Qarabağlar şəhərini təsvir edir. Bu şəhərin əsasını İranın Pişdadilər sülaləsindən olan Manuçöhr qoymuşdur. Naxçıvan torpağında bu şəhərin ayrıca sultanlıq olduğunu qeyd edir. Övliya Çələbi Rəvan şəhərinin əsasının Rəvanqulu xan tərəfindən qoyulduğunu (1409–1410) və onun adı ilə “Rəvan” adlandırıldığını qeyd etmişdir. XVII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti əsasən Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi” əsasında araşdırılmışdır. Lakin

müəllifin əsərindəki materialları o dövrün Avropa səyyahlarından – J. B. Taverniye (1631–1643), A. Oleari (1636–1638), J. Şarden (1672–1673) və b. ilə, habelə Səfəvi hökmdarları – II Şah Abbas (1642–1666) və Şah Süleymanın (1667–1694) baş vəziri olmuş tarixçi Məhəmməd Tahir Vahidin “Abbasnamə” əsəri (1663–1664) ilə müqayisə etdikdə düzgün nəticələr almaq mümkündür. Onun əsəri II Şah Abbasın hakimiyyəti illərinin hadisələrini xronoloji ardıcılıqla əhatə edir (Çələbi, 1997; Nəcəfli 2014).

Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi” ilk dəfə Qahirədə Bulak mətbəəsində “Müntəqabat-i Evliya Çələbi” adı ilə nəşr olunmuşdur (1848). 1703-cü ildə “Səyahətnamə”nin əlyazması köçürülmüş və Sultan III Murad (1574–1595) dövründə Üsküdar da təsis edilmiş Partav Paşa kitabxanasına təqdim olunmuşdur. Saxlanılan əlyazma nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə “Səyahətnamə”nin VI cildi (1896–1897) nəşr olunmuşdur. Övliya Çələbinin “Səyahətnaməsi”nin Azərbaycana aid olan II hissəsini Fuad Əliyev rus dilinə tərcümə edib, giriş və şərhərlə çap etdirmişdir (1983). Yaqub Mahmudov Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sinin II cildinin rus dilindən olan nəşrindən Azərbaycana aid materialları seçərək Azərbaycan türkcəsində nəşr etdirmişdir (Mahmudov, 2012).

“Səyahətnamə”nin (1896–1897) II cildində Azərbaycana aid olan məlumatları ilk dəfə S. B. Aşurbaylı Türkiyədə çap etdirmiş, 1960-cı ildə Şərqsünasların XXV Qurultayındakı məruzəsində bu barədə məlumat vermiş, XVII əsrin I yarısında Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixi üçün əsərin əhəmiyyətini qeyd etmişdir. O, Azərbaycanın şəhərləri, idarəçilik sistemi, etno-siyasi məsələləri, memarlığı, adət-ənənələri haqqında məlumatları şərh etmişdir (Aşurbaylı, 1960).

XVI əsrin sonu – XVII əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumunun bəzi problemlərini araşdıran Q. E. Rəhməni də Övliya Çələbinin əsərini tədqiqatə cəlb etmişdir. Onun Azərbaycanın şəhərləri haqqında qismən ətraflı qeydləri vardır. Lakin onların bəziləri dağınıq və natamamdır (Rəhməni, 1981). Adil Baxşəliyevin “Azərbaycanın sosial-iqtisadi durumu və mədəni həyatı” əsəri Övliya Çələbinin “Səyahətnamə” əsəri əsasında xüsusi tədqiqat obyekti olmuşdur. Müəllif Övliya Çələbinin verdiyi məlumatları onun salnaməçiləri və başqa əsərlər ilə müqayisəli şəkildə araşdırmış, təhlil etmiş və faktları dəqiqləşdirmişdir. (Baxşəliyev, 2009)

Arxiv materialları. İki böyük sivilizasiyanın, iki böyük mədəniyyətin beşiyi olan Anadolu və Azərbaycan torpaqları qədim dövrlərdən XVII əsrin sonlarına qədər demək olar ki, fasiləsiz olaraq bir-biri ilə müharibələr aparmışdır. Əslində Osmanlı–Səfəvi münasibətləri Osmanlı və Səfəvi sülalələri səviyyəsində Səfəvi dövlətinin 1501-ci ildə rəsmi şəkildə yaranmasından daha əvvələ gedib çıxır. Lakin dövlətlərarası münasibətlər məhz həmin ildən başlamış hesab edilir. Təxminən XVI əsrin əvvəllərində başlayan bu münasibətlər XVII əsrdə Qəsri-Şirin sülh müqaviləsinin imzalanmasına qədər hər iki dövlət arasında fasiləsiz silahlı qarşıdurmalar şəklində davam etmişdir.

Hazırda Türkiyənin əlində Osmanlı dövlətinin beynəlxalq münasibətlərinin, daxili siyasətinin, inzibati, iqtisadi və maliyyə quruluşunun, dövlət təşkilatının və müxtəlif idarə və müəssisələrinin tarixini yenidən tədqiq etməyə imkan verən olduqca zəngin arxiv materialları mövcuddur. Bu materiallar İstanbul və Ankaradakı dövlət arxivlərində qorunub saxlanılır. Mövzumuz baxımından bu arxiv materialları arasında əsasən iki növ mənbə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bunlardan əlavə, müxtəlif xarakterli tək səhifəlik sənədlər də mövcuddur.

Mühimmə və Mühimmə Zeyli dəftərləri. Adından da göründüyü kimi, bu növ dəftərlər də Əhkam dəftərləri kimi Divan-i Hümayunda müzakirə olunan mühüm maliyyə, hüquq və idarəçilik məsələləri, eləcə də şikayətlərlə bağlı müəyyən dövrlərdə qəbul edilmiş hökm və qərarların toplandığı rəsmi dəftərlərdir. Bu dəftərlərin ən qədim nümunəsi Topqapı Sarayı Arxivində E.12321 nömrəsi ilə qeydiyyatda alınmış hicri 951-ci (1545-ci) ilə aid dəftərdir. Göründüyü kimi, bu sənəd Qanuni Sultan Süleyman dövrünə, yəni Osmanlı–Səfəvi münasibətlərinin nisbətən sonrakı mərhələsinə aiddir.

Başbakanlıq Osmanlı Arxivində saxlanılan digər Mühimmə dəftərləri isə sonrakı dövrləri əhatə edir. Buradakı ən qədim qeyd 5 nömrəli Mühimmə dəftərində yer alır və hicri 973-cü il Səfər ayının 8-i (4 sentyabr 1565-ci il) tarixinə aiddir. Ən son qeyd isə 71 nömrəli Mühimmə dəftərində olub hicri 1002-ci il Rəbiüləvvəl ayının 25-i (9 dekabr 1593-cü il) tarixini daşıyır. (İnalcık, 2009; Kütükoğlu, 1962)

Müzakirə və Nəticə

Göründüyü kimi, XVI əsrin sonlarına qədər olan dövrü əhatə edən bu dəftərlərdə Səfəvilərin Anadoludakı fəaliyyəti haqqında çoxsaylı qeydlər mövcuddur. Bu sənədlər indiyədək həm türk, həm də Qərb tarixçiləri tərəfindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, araşdırılan dövrə aid Osmanlı mənbələrinin demək olar ki, hamısı Osmanlı–Səfəvi münasibətlərini və mübarizəsini ilk növbədə siyasi rəqabət deyil, “doğru inanc” (sünnilik) ilə “azgın inanc” (şəlik və ya rafizilik) arasında gedən ideoloji-dini qarşıdurma kimi təqdim etmişdir. Lakin müəlliflərin qənaətinə görə, Osmanlı mərkəzi hakimiyyətinin və ona bağlı üləmanın “rafizilik” adlandıraraq pislədiyi cərəyan əslində klassik İmamıyyə şəliyi deyil, Şah İsmayıl və onun xəlifələri tərəfindən təbliğ edilən, daha çox ismaililiyə yaxın olan və türkmənlərin xalq inancları ilə qarışmış ifrat bir dini cərəyan olmuşdur. Hesab etmək olar ki, Osmanlılar həm İslam dünyası, həm də xristian Qərbi qarşısında öz mövqelərini müdafiə etmək, Səfəviləri pisləmək və Anadoludakı sünni əhalinin dini inanclarını qorumaq məqsədilə qəsdən “rafizilik”, “zəndəqə” və “ilhad” kimi ifadələrdən istifadə etmiş, İmamıyyə şəliyinə elmi deyil, polemik yanaşmışlar. Bu yanaşma həm arxiv sənədlərində, həm də vəqayinamələrdə işlədilən terminologiyada açıq şəkildə görünür.

Ədəbiyyat

- Aşurbəyli, S. B. (1960). XVII əsrin I yarısında Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi tarixi üçün Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sinin əhəmiyyəti. *Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Məruzələri*, 16(6), 553–558.
- Baxşəliyev, A. B. (2009). *Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri*. ADPU nəşriyyatı.
- Çələbi, Ö. (1997). *Səyahətnamə*. (C. 2). Elm.
- Əfəndiyev O. Ə. (2016) *Azərbaycan Səfəvi dövləti*. Kitab Klubu.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye. Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar. I cild*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kütükoğlu, B. (1962). *Osmanlı–İran Siyasi Münasebetleri (1578–1590)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Mahmudov, Y. M. (2012). *Azərbaycan: səyyahlar, kəşflər, tarixi qaynaqlar*. Təhsil.
- Nəcəfli T. H. (2014). *Səfəvi–Osmanlı münasibətləri (Türkiyə tarixşünaslığında)*. Turxan NPB.
- Pecəvi, İ. (1988). *Tarix. Z. Bünyadovun tərcüməsi*. Elm.
- Rəhməni, Ə. (1981). *Azərbaycan XVI əsrin sonu və XVII əsrdə (1590–1700 illər)*. Elm.
- Selaniki Mustafa Əfəndi. (1989). *Tarih-i Selaniki*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Solakzadə Mehmed Çələbi. (1991). *Tarix. Z. Bünyadovun tərcüməsi*. Elm.